

Лариса Венедіктова,
науковий співробітник НЦТМ
ім. Леся Курбаса

ДИКТАТУРА ЖЕРТВИ

*То, что мы не домололи,
Мы оставим сыновьям:
Бессознательные роли,
Комья страхов по углам.
Нам оставил век оптовый
Соль сиротства на губах,
Запах ясельный, перловый,
Окрик нянечки в дверях.
В пору взрослых умолчаний
Разрастался в горле ком
От невыплаканных, ранних
Слёз неведомо о ком.
Было жалко, в самом деле,
– Жизни на шестом году,
– Маму, Сашку, тётю Нелю,
Воспитательниц в саду.
Смерть казённая ходила
Невидимкой здесь и там
– За прилавком магазина
И на празднике для мам.
Этот воздух мы впитали
С суррогатным молоком,
По полдня в футбол гоняли,
Чтоб не спрашивать о том, –
Чтоб не спрашивать о диком,
Горьком, не пережитом,
Повсеместно здесь разлитом
И не видимом при том.
И от этого наследства
Нам не деться никуда,
И пошаливает сердце*

*От подённого труда.
Но, быть может, нашим внукам
Вдруг удастся превозмочь
Еле слышным чуждым звуком
Подступающую ночь.*

Дмитро Шноль

Чи Ви знайомі з концепцією часу, запропонованою французьким філософом Tristan Garcia? Він говорить про час, використовуючи метафору стосу паперу, верхній аркуш якого – теперішнє, під ним розташоване минуле, а спирається цей стос на майбутнє. Він описує теперішнє як присутнє з максимальною інтенсивністю, а майбутнє – як відсутнє з максимальною інтенсивністю, як таке, про яке нічого неможливо сказати. Актуалізуючи чи проблематизуючи минуле, Ви можете вплинути на стосунки минулого і теперішнього. Якщо ж в минулому присутнє щось забуте, щось таке, на що неможливо дивитися, якщо рефлексія минулого не має місця, то там панують химери, морок і завороть, майбутнє не здійснюється, а минуле нездоланно повторюється. Впізнати майбутнє можливо, тільки відчувши минуле.

Якщо все ж таки подивитися в минуле, на чому міг би зупинитися Ваш погляд? На цьому? «Пролетарський примус у всіх формах, починаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, як парадоксально це не звучить, є методом виробки комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи» [1].

Якщо Ви здатні подумати про це, то можете помітити, що вироблення цієї нової комуністичної людини увінчалось успіхом. Ми, перепрошую, всі – вінець цього творіння. Те, що ми не відповідаємо замислу будівельників світлого майбутнього, справи не міняє.

Ми є людьми без пам'яті, без минулого, без відповідальності за нього. Але ми все ще не забули як читати

і напевно можемо відчути звернення – з минулого до нас – соціолога Пітерима Сорокіна:

«Кому знадобилося, в чиїх інтересах позбавити життя цих молодих сильних людей, що не прожили і половини відміряного їм часу? Їхня смерть необхідна в ім'я щастя людства і світлого майбутнього прийдешніх поколінь? Хотів би я подивитися на ці щасливі покоління, які побудують своє щастя на крові і стражданнях попередньої генерації... думаю, якщо у них буде хоча б зачаток норову, вони не посміють бути щасливими» [2].

Чи цей образ небезсовісної людини, нездатної бути щасливою, не нагадує нашого сучасника? Чи сама можливість знайти щастя не передбачає необхідності почути голоси минулого, як би це не було складно чи боляче?

Дещо з особистого (речі, яких мені насправді не подобається торкатися, тому що відміння чутливості, яка є смислом і надає дискурсу сентиментальних мотивів):

Я народилася в 1967 році в сім'ї репресованих сталінським режимом. Моїй мамі в 1937 році (коли її батька засудили на 20 років) було 3 роки. Вона – інвалід через травму, отриману в дитинстві, коли сусідські діти кидали в неї камінням, тому що вона була дочкою ворога народу. Життя в Радянському Союзі, з його неприйманням людей із особливими потребами, змусила її виробити в собі удаване життєлюбство і здатність приховувати істинне ставлення до самої себе і всеосяжну дитячу образу на людей. Зараз вона є прихильницею Путіна, пояснюючи це любов'ю до Батьківщини. Я завдала собі праці не звинувачувати її, а подумати про причини такого настрою.

Шановний читачу, уявіть собі, що Вас згвалтували, але всі довкола вважають це нормальним. Єдине – Вас трохи жаліють. Або – так: жертв Освенцима РЕАБІЛІТУЮТЬ, навіть, можливо, дають їм трохи грошей, злочинці не наказані, ніякого Ясперса з «Питанням про вину», ніякої денацифікації, ніякої Ханни Арендт, ніякого Джорджо Агамбена, ніякої дискусії в німецькому суспільстві,

ніякого Нюрнберга, ніякого Ізраїлю, ніякого Адорно з його «Писати вірші після Освенцима – це варварство» і так далі.

Якщо у Вас жива уява, Ви, мабуть, можете уявити, що в таких умовах нацизм успішно повертається, і війна в кращому разі стає нескінченною.

Тепер уявімо Німеччину приблизно 70-х років минулого століття. Ніякої денацифікації не було. Що виросло, те виросло. Ті, хто пам'ятає катастрофу, повмирали або мовчать, нажахані, чи просто сприйняли її як норму. Уявіть собі молодих німців – громадян країни, що прогнала у війні, що втратила будь-який сенс своєї історії. Їх ковбасить з невідомої їм причини (нагадую: попереднє покоління мовчить/говорить – самі второпаєте). Їхні лідери вдають намір покінчити з минулим (припустімо, що від цього залежить який-небудь кредит). На думку одних молодих, минуле було славним (про нього чудово вдається фантазувати), на думку інших, слід просто брати приклад з успішних і думати про майбутнє (про що теж чудово виходить фантазувати). Що отримуємо, як Ви гадаєте?

Ви правильно подумали – виходять радянські люди, що не відають, звідки беруться їхні проблеми. Майже такі ж проблемні, які виросли в Східній Німеччині, що не знала денацифікації. Новини з Дрездена, жителі якого, схоже, хотіли б повернення не тільки соціалістичного минулого, але й – величі німецької нації, повідомляють про організацію «добровільної спільноти допомоги безхатченкам – але тільки німцям, ніяких біженців»¹.

¹ Див.: http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2016-12/sachsen-pegida-sozialarbeit-deutsche-obdachlose-fremdenfeindlichkeit-fluechtlinge?utm_content=zeitde_redpost_zon_link_sf&utm_campaign=ref&utm_source=facebook_zonaudev_int&utm_term=facebook_zonaudev_int&utm_medium=sm&wt_zmc=sm.int.zonaudev.facebook.ref.zeitde.redpost_zon.link.sf

Чим наша легковажна відсутність в історії відрізняється від важкого німецького досвіду?

Хельмут Кьоніг в статті «Пам'ять про націонал-соціалізм, Голокост і Другу світову війну в політичній свідомості ФРН» пише:

«У перші післявоєнні роки і вплоть (рос.) до заснування Федеративної Республіки в численних нотатках очевидців і травелогів зображувалося німецьке суспільство, охоплене страхом, яке загублено блукало серед руйновищ величнього німецького самообману і намагалося просто вижити» (переклад мій – Л. В.) [3].

Тут цікаво звернути увагу на російське слово «вплоть». У нашому випадку ніякого «вплоть» не трапилося. Українське суспільство все ще блукає серед руйновищ самообману і намагається «просто вижити». Суб'єктивація громадян України і самої України є неминучою необхідністю, якщо Україна (її громадяни) хоче, щоб до неї, серед іншого, ставилися як до суб'єкта міжнародної політики. Суб'єктивуватися Україна зможе, взявши на себе відповідальність за співучасть у злочинах радянського режиму.

Німецький політик Йошка Фішер (Joseph Martin Fischer), виступаючи проти «амнезії і амністії німців», сказав: «у кожного народу є відправна точка, з якої він будує свою державність, у французів це 1789 рік, в американців – це війна за незалежність, в іспанців – це громадянська війна, а в нас – це Освенцим. Освенцим, тому що коли ми не будемо постійно пам'ятати, що ми зробили з Освенцимі, ми не побудуємо нову Німеччину» (переклад мій – Л. В.) [4].

Щось на шляху до будівництва нової Німеччини в німців таки вийшло на відміну від нас. Чому?

Хоча консенсусу про відповідальність за минуле не сталося, а німецькі дослідники стверджують про комунікативне замовчування, німці говорять про свою післянацистську історію як про конфлікт. Цей конфлікт затихає,

потім знов розгорається, він не є вирішеним. І, напевно, ніколи не буде.

«Схвалення практик забуття і безнаказаності об'єднало в єдиний масив громадян Федеративної Республіки – як тих, що стояли осторонь націонал-соціалістичного режиму і які зайняли тепер місце біля політичного керма, так і тих, що були фольксгеносен – злочинців, їхніх спільників, глядачів, а також тих, хто повертався з полону та вигнання. Втім, опис цього процесу лише як процесу забуття був би неповним і неточним. Його стрижнем було не забуття, а – згідно з влучним визначенням Германа Люббе – «комунікативне замовчування»...

Властивою рисою епохи німецької післявоєнної історії є не вилучення націонал-соціалістичного режиму з сучасної індивідуалістичної свідомості, а виключення індивідуального і колективного минулого з суспільної комунікації. Іншими словами: період націонал-соціалістичного режиму не був переданий збуттю, а розглядався як політично нерелевантний. Таким робом подальші публічні дебати вважаються попросту надмірними» (переклад мій – Л. В.) [3].

Ми могли б використати німецький конфлікт як досвід, але він нам не дуже підходить, в тому сенсі, що в 1945 р. звичайні німці відчували катастрофу. Коли вони за денацифікації, яку проводили окупаційні американські війська, побачили концтабори, про які вони нібито нічого не знали, то відчували катастрофу. І весь подальший досвід – це, в тому числі, захист від цієї катастрофи.

Був час, коли перевага була в тих, хто наголошував на пам'яті та відповідальності – «дебати про вину німецької нації». Але консенсусними насправді стали «амнезія і амністія». Німці хочуть забути катастрофу, але вони знають, що вона відбулася. В нашому випадку ми не усвідомлюємо своє минуле як катастрофу. Наше виправдовування забуття (забиття предків) маскується дурістю недумання – «такий був час». Так вважають і ті, хто винні, хто вчи-

няв ці злочини, і ті, хто був жертвою. «Такий був час» – це дискурс, який не тільки не дозволяє думати, але навіть не залишає можливості питати з тих, хто вижив, про їхніх катів. Катів нібито не існує, винних немає, є тільки жертви – часу, обставин, стихії. Жертви часу сприймають покарання як належне, як те, що забезпечує функціонування системи, а коли система дає збій, покараний охоче визнає себе жертвою і перекладає відповідальність на *Naturgewalt*. Цим словом професорка Йельського університету *Marci Shore* описує ситуацію соціопитування в одній із пострадянських країн, де учасників запитували «як запобігти повторення сталінізму» – вони «не тільки не могли відповісти на запитання, але навіть його не розуміли» [5]. В їхньому сприйнятті сталінізм є «природним насиллям (*natural violence*)» [5].

«Природне насилля» відповідальне за вчинене поколіннями радянських людей, за формування «нової комуністичної людини», яка пала «жертвой в боротьбе роковой» і вимагає невідомо від кого забезпечення її гідності, щастя і європейського майбутнього. Цей невідомо хто має прийти і розказати новій комуністичній людині, як їй жити, що думати і за які правильні цінності боротися.

Але ніхто не прийде, час є таким, яким ми його робимо, яким ми його вже зробили.

«Минуле ся визначає схиланням нашої волі, а схилання нашої волі визначає майбутнє. Минуле завжди визначає майбутнє, і якщо ми вольовим чином не змінимо своє ставлення до минулого, то воно буде нескінченно повторювати себе» [4].

Поголовне замовчування нашого злочинного радянського минулого часом вдає з себе офіційну декомунізацію, начебто можна просто змінити картинку – і минуле перестане нас переслідувати, а подекуди – «політикою примирення і гуманізації пам'яті» [6].

Нібито страшні невивчені уроки можна заговорити добрими намірами. Такими, наприклад, як: «вшанувати

загиблих... гідним та повноцінним життям для всіх, хто живе в Україні» [7].

Ці добрі наміри відмінюють як внутрішню роботу сумління, так і будь-який процес обробки пам'яті, глушать голос особистої відповідальності, що не дає до того ж почути Юргена Хабермаса з його закликком «вважати свої помилки унікально жахливими» [4].

Що не дозволяє нам подивитися на унікальну жахливість власних помилок? Певно, ще одне стихійне лихо – ВІДЛИГА – що розтопила можливості рефлексії та відповідальності, створивши ілюзію пом'якшення терористичного режиму.

«Такого масштабу терору вже не було за пам'яті людей в післясталінський час. Його не було тому, що більшовики досягли своєї мети, вони створили нову людину, яка цілком супокірна їхній владі, яка готова жити за правилами більшовиків, виконує всі накази, ненавидить те, що ненавидить влада, любить те, що любить влада» [4].

Наприклад, українська влада створює Інститут національної пам'яті в якості свого органу, який вказує громадянам, як саме вони мають думати про минуле, зав'язуючи з нього вузли, які створюють ілюзію безвинності, сирітства, жалісливості. Відбувається самовіктимізація цілого народу.

А коли жертвою себе вважає цілий народ, це призводить до аберацій як, наприклад, реакція Інституту національної пам'яті на нещодавній виступ ізраїльського Президента у Верховній Раді, в якому він сказав, що українці винні в Голокості, що бійці ОУН розстрілювали євреїв. У відповідь на це директор ІНП Володимир В'ятрович відкрив у Бабиному Яру пам'ятний знак, присвячений одному з бійців ОУН, Івану Рогачу, головному редактору газети «Українське слово», який був жертвою німецьких загарбників. Іван Рогач справді був розстріляний у Бабиному Яру, але незадовго до цього в цій газеті під його авторством була опублікована замітка про те,

що «жиди – це вороги українського народу» і що «щирі українці мають іти в відомий будиночок на бульварі Шевченка і здавати євреїв». Не тому що німці так хочуть, а тому що «євреї є ворогами українського народу» [8]. Оцей клубок українського антисемітизму й української віктимності послуговує українцям своєрідним покривалом Майї. Цих клубків дуже багато. До них належить і зараховування себе потомками чекістів у число жертв режиму, якому вони власне слугували. Ці клубки зав'язані в історії двадцятого століття на території сучасної України, і орган державної влади Інститут національної пам'яті ніяк не допомагає їх розмотувати, але діє з точністю до навпаки, продовжуючи радянську політику побоювання самостійного мислення громадянина. Розмотування цих клубків екзистенційно важке та холодне, а сучасна людина звикла перебувати в комфорті, теплі та не страждати, навіть якщо для цього доводиться підкорятися терору як методу управління («Для більшовиків терор був не засобом оборони, а методом управління», Richard Pipe, цит. за: 4).

Чи не про небачення терору як методу управління або як природного насилля свідчить «інтерпретація соціалізму» В'ячеслава Чорновола, дисидента та мрійника про національне визволення України на засадах ленінізму?

«Всякий терор діє тільки до певного часу, доки є об'єктивні дані для його втримування. Такими об'єктивними даними для сталінського терору був факт, що абсолютна більшість населення була проти советської влади, в час її ставання. Цю більшість можна було переслідувати, були для цього коли не формальні, то психологічні підстави. Але ось приходять з війни покоління, що кров'ю захищало себе перед наїзником, але тим і імперію. Воно не підпадає під категорію «ворогів народу».

За цим поколінням приходять нове, народжене вже під час війни й після війни. Це покоління вже не підпадає

під параграфи «соціального походження», воно чисто пролетарське. Це покоління має відвагу вважати також себе носіями й виразниками «соціалізму». Воно вважає себе вправі той соціалізм інтерпретувати. При цьому показується, що в ньому не знищено людської душі, не знищено національних вічних почувань. Воно власне й виступає в обороні людських і національних прав.

Це українські інтелігенти. Думаючий прошарок кожного народу є рушієм історії. І ось це покоління хоче знати правду. Коли фальшує все офіційна преса, офіційна книга, школа, воно шукає правди поза офіційними джерелами. Так приходить до читання виданих закордонном книжок. Та з-за рогу виникає постать сексота. Донос, арешт, суд. Клясичний порядок поліційної держави» [9, с. 8–9].

В. Чорновіл у цьому тексті описує стан людини, яка не розуміє, чому продовжується терор, замість – подумати, ким і чому він влаштований. Мова вже не йде про ворогів народу, тому що всіх вбили, мова вже не йде про соціальний стан, мова вже не йде про шпівнів. Але про що тоді йдеться? В. Чорновіл намагається знайти чистий аркуш. На час написання цього тексту йому 29 років. Він хоче того ж, чого хочуть нинішні молоді люди. Він хоче бути зараз, тут, тут і зараз, не думати про те, що було до нього і хто несе за це відповідальність.

Він не розуміє, звідки виникає ця постать сексота, як ми зараз не розуміємо, звідки ця війна на Сході України, звідки ця поліцейська держава, звідки зараз у Верховній Раді виникають законодавчі ініціативи про обмеження громадянських свобод, вільних зібрань чи презумпцію правоти поліцейського. Ми весь час дивуємося, звідки це? А це? А звідки Путін? А чому з нами це відбувається? Це така дурна нескінченність, якій ніхто не може покласти край. Я думаю, що причина у відсутності людської волі побачити катастрофу, яка сталася і за яку хтось має відповідати. Думаю, що я.

P. S.

Повернімося до моєї мами. Постраждалий, приречений суспільством (якщо не людством) на невидимість його, ні, не проблеми, – катастрофи, на непокарання кривдника, мімікрує під нормальну людину, залишаючись при цьому вічним «мусульманином» (табірний термін, який використовує Джорджо Агамбен в книзі «HOMO SACER. Що залишається після Освенцима»), що втратив не людську подобу, але сутність, у якого до того ж немає Прімо Леві, про нього нікому свідчити.

Всі мертві.

P. P. S.

«У метушливих спробах за допомогою зустрічних звинувачень звільнити себе від мук совісті є щось нелюдське. Руйнування пам'яті – очевидне зло, а занепад у Німеччині та в інших країнах історичного наступництва – симптом послаблення власного я. Нацизм, як говорив Юнг, сприяв ствердженню колективного нарцисизму, марнославства. Не отримавши самоствердження на особистому рівні, людина отримує сурогат задоволення в ідентифікації з цілим», – пише Теодор Адорно у статті «Що значить “пророблювання минулого”» [10].

Навіть цей «сурогат задоволення» нам не світить, тому що наше минуле без переосмислення не може минути, але може стати загальнолюдським майбутнім.

Література

1. История России XX век. Эпоха сталинизма (1923–1953) / [А. Б. Зубов, К. М. Александров, Н. В. Артемов та ін.]. М.: Эксмо, 2010. – 752 с.]
2. Сорокин П. А. Дальняя дорога. Автобиография [Електронний ресурс] / Питирим Александрович Сорокин – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rulit.me/books/dalnyaya-doroga-avtobiografiya-read-197415-40.html>

3. Кёниг Х. Память о национал-социализме, Холокосте и Второй мировой войне в политическом сознании ФРГ [Электронный ресурс] / Хельмут Кёниг // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3(40–41). – Режим доступа до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ke11.html>.
4. Зубов А. Цена катастрофы [Электронный ресурс] / Андрей Зубов – Режим доступа до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=EEahXyuKTBg&t=1915s>
5. Shore M. The totalitarian legacy in the post-modern world [Электронный ресурс] / Marci Shore – Режим доступа до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=mJlwRgF02eo>
6. Подоляк І. Мертвим пам'ять, живим – гідне життя [Електронний ресурс] / Ірина Подоляк – Режим доступа до ресурсу: http://zaxid.net/news/showNews.do?mertvim_pamyat_zhivim__gidne_zhittya&objectId=1411656.
7. Яковенко Я. Шанувати мертвих життям [Електронний ресурс] / Яків Яковенко – Режим доступа до ресурсу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2016/11/shanuvaty-mertvih-zhittyam/>.
8. Dolinsky E. Пост в фб від 06.10. 2016 [Электронный ресурс] / Eduard Dolinsky – Режим доступа до ресурсу: <https://www.facebook.com/eduard.dolinsky/posts/1278750295490369>.
9. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / Вячеслав Чорновіл. – Париж, 1967. – 335 с.
10. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Электронный ресурс] / Теодор Адорно // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3(40–41) – Режим доступа до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

Анотація. У статті йдеться про власний досвід автора щодо репресій та особистої відповідальності. Переосмислення минулого та його проробка – як необхідна умова для можливості потрапити до майбутнього, яке б не було нескінченим ходінням зачарованим колом.

Ключові слова: амнезія і амністія, відповідальність, жертва, концепція часу Трістана Гарсія, переосмислення минулого.

Анотация. В статье идет речь о собственном опыте автора в том, что касается репрессий и личной ответственности.

Переосмысление прошлого и его проработка как необходимое условие для возможности попасть в такое будущее, которое не было бы нескончаемым хождением по заколдованному кругу.

Ключевые слова: амнезия и амнистия, ответственность, жертва, концепция времени Тристана Гарсиа, переосмысление прошлого.

Summary. The article refers to the author's own experience on repression and personal responsibility. Rethinking the past and its reworking – as a necessary condition for the ability to get to the future that would not be walking on an endless vicious circle.

Keywords: amnesia and amnesty, responsibility, victim, time concept of Tristan Garcia, rethinking the past.